

гинде жанлы жасап киятырған өз алдына традициясы, атқарылыу жолы, тәбийғый нама ырғағы, басқа жанр-

ларға уксамайтуғын жасау орны бар салт-дәстүр жырларынын бирине киреди.

Әдебиетлар

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1980.
2. Дәуқарасев Н. Қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1961.
3. Мартынова А.Н. Опыт классификаций русских колыбельных песен. //Советская этнография. 1974, №4.
4. Сафаров О. Болаларни эркаловчи ўзбек халқ кўшиқлари. –Тошкент: «Фан», 1983.
5. Матжанов К. Бесик жырлары. // Фольклор шындығы. -Алма ата: 1992.

РЕЗЮМЕ. Алла куйларни ижро этишнинг ғоявий мазмуни бутун дунё халқларида бир хил мақсадларға йўналтирилган бўлиб, у оилада янги туғилган чақалоққа ғамхўрлик қилиш, кўнгилга ёқимли сўзлар билан ёқимли муҳитда яхши мулоқот ва тарбия беришдир. Бешик кўшиги (алла) ўзига хос жанр сифатида яратилган халқ кўшиқларида маълум ўрин тутеди.

РЕЗЮМЕ. Мировоззренческое содержание исполнения колыбельных песен ориентировано на одни и те же цели у народов всего мира, это забота о новорожденном ребенке в семье, дарение хорошего общения и воспитание в приятной обстановке добрыми словами для души. Песня «Бесик» занимает определенное место в народных песнях, созданных как самостоятельный жанр.

SUMMARY. The ideological content of performing lullabies is oriented towards the same goals in the nations of the whole world, it is caring for the newborn baby in the family, giving good communication and upbringing in a pleasant environment with kind words for the soul. The Besik song has a certain place in the folk songs created as a genre in itself.

«МУҢЛЫҚ ЗАРЛЫҚ» ДӘСТАНЫНДАҒЫ СЮЖЕТ ХӘМ МОТИВЛЕР УҚСАСЛЫҒЫ

Г.Базарбаева – ассистент оқытушы

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, образ, типология, адабий алоқа, сюжет, мотив, қаҳромонлик жир, версия, вариант.

Ключевые слова: эпос, образ, типология, литературное повествование, сюжет, мотив, богатырское пение, версия, вариант.

Key words: epic, image, typology, literary narrative, plot, motif, heroic song, version, variant.

Түркий халықлардың ауыз әдебияты бир-бирине соншелли жақын, уқсас болыуы, айырым уақытларда бирнеше елге ортақ шығармалардың ушырасыуы – бул халықлардың арғы тарихый тегиниң бирлигинде көзге тасланады [1]. Соның менен бирге хәр бир халықтың батырлық жырына тән өз формасы, бояуы бар. Атап айтқанда, хәр бир жырдың бирнеше нұсқалары ушырасады. Батырлық жыр–халықтың өткен өмириниң жанлы көриниси. Оның күши–халық мәпин қорғайтуғын жәмийеттин алға басыуына керекли қәсийетлери инсан санасына, жүрегине синдире билиўинде. Сонлықтан да батырлар жырының жәмийетлик хәм тәлим-тәрбиялықәхмийети оғада айрықша.

Қарақалпақ хәм қазақ фольклоры қаҳарманлық дәстанларға жүдә бай. Сол дәстанлардың бири бул – «Муңлық Зарлық»дәстаны. Дәстан өзиниң тарихыйлығы менен мазмунының тереңлиги, сюжетиниң көркемдиллиги хәмде образлардың тартымлылығы менен басқа дәстанлар арасында өзиниң айрықша орнына ийе. «Муңлық Зарлық» дәстаны түркий халықлардың ишинде, әсиресе, қарақалпақлар менен қазақлардың тарихый тәғдиринде тонның ишки бауындай байланыслары көп. Бул дәстан қарақалпақ хәм қазақ халқының, сондай–ақ көплеген түркий халықлардың ишиндеги кең танымалы хәм де сүйкимли эпикалық шығармаларының бири болып есапланады. Дәстан бизге көплеген әсирлерден бери келип жеткен хәм оның хәр түрли вариантлары бар.

Қарақалпақ хәм қазақ халқындағы «Муңлық Зарлық» дәстанларын салыстыра қарайтуғын болсақ, бул еки халықтың қан жағынан тууысқандығы, қоңсылас отырғандығы ғана емес, миллий мақсет-муратларының ортақ болыуына да байланыслы да руўхый жақынлық сезиледи. Усыған муўапық, әсирлер бойы олардың мәдениетиндегі айрықша орынды ийелеген фольклорында да ортақ типологиялық көринислер жеткилики. Әсиресе, қарақалпақ, қазақ фольклорында ортақ сюжетлер, мотивлер көплек ушырасады. Еки халықтың дәстанларын салыстырып үйренгенимизде, қарақалпақ хәм қазақ халықларының арасында онша айырмашылықлар сезилмейди. Себеби, еки халықтың тарихый келип шығыуы бир болып есапланады. Соның менен бирге қарақалпақ халқының Кәрим жырау Нағымов жазған «Муңлық Зарлық» дәстанының вариантын, қазақ халқының «Ғашық-наме» китабындағы Жүсипбек қожаның жазған «Муңлық Зарлық» дәстанын салыстырып үйренгенимизде, Кәрим жырау Нағымов жазған вариантында Ноғай елин

басқарған Санжарханның қырық хаялы бар екенлиги айтылады. Санжархан сол хаялларына маған бир перзент сүйдирмедилер деп қырық хаялына азап бергенлиги, перзент көреалмай халқына зулымлық жасағандығы сүүретленеди. Ноғай халқында кимде қызы болса соған үйленип перзентли болайын деген ой келип, халқында кимде қыз болса соның барлығын кеңесшилериңе жыйнатып, халыққа өз ойын билдиреди. Санжарханның бул гәпин еситкен қызы бар адамлар ханның бул исине наразы болып жылайды. Хан халқының алдына келип қызы барлардан уялмастан биримлеп қызын сорайды.

Санжархан кимде-ким маған қызын берсе, ол қызы маған бир ул менен, бир қызды дүньяға келтирип берсин, деп өзиниң усынысын билдиреди. Мысалы:

Қырық хаялды талақ қып,
Сүйикли яр қылар-ем,
Не айтса да турар-ем
Хызметинде болар-ем,
Ықласын берген нашарға,
Ықыласымды берер-ем,
Сол қыз бенен қосылып,
Шалқайып дәуран сүрер-ем,
Өгер болса сол қыздың,
Атасы, я ағасы,
Мингизип алтын тағыма,
Есепсиз жатқан елимниң,
Бийлигин соған берер-ем. [2]

Ханның гәпин халқы еситседе, бас көтерип қызын беретуғын адам табылмайды хәм хан өз елине деген зулымлығын,жауызлығын усы жерде көрсетеди.

Ал, қазақ халқының «Муңлық Зарлық» дәстанындаболса, Шаншар ханның алпыс хаялы болғандығы айтылады. Бул хаялларының хеш биринен перзент көрмегенлиги ушын ол ел гезипкетеди. Мысалы:

Таяқ алып қолына,
Тау-тастан жаяу асады,
Мазарларды аралап,
Қаңғырып кетти жәхәнге,
Тәрик қылып дүньяны,
Шыбын жанды қыйнады,
Бир перзенттиң дәртинен,
Көзиниң жасын тыймайды,
Бир жерлерге келгенде,
Шаршап барып жығылды,
Жылап жатқан жеринде,
Тилегин қудай береди.

Ақ сақалды киси болып,
Хәзирет қызыр келеди,
Үйиңе, патша, бар, дейди,
Таңлап жүрип елиңнен,
Бир шырайлы қыз ал дейди,
Сол хаялды алған соң,
Бир ул, бир қыз табады [3]

-дейди.

Қызырдың бул гәплерин еситкен Шаншар ханның куәанышы қойнына сыймай өз елине жол алады. Елине келип, Барын деген үзәриналдына шақырып, оның менен ойласады. Үзәри пүткіл халқын жыйнап, сол елдің ишинен Шаншар ханға бир сулыұ қызды әкеліп береді. Хан ол қыз бенен он жыл жасайды, перзент көрмейди хәмбұған қатты қыйналады. Жасым жетписке келди, мениң артымда бир туяқ қалмайтуғын болды, - деп сарсылады. Хан менен үзәри ойласып және қалың журтты жыйнайды. Журт алдына Барынның шығып былай дейди:

-Ал мениң атым Барын-ды,
Мен айтамын зарымды.
Бир перзенттің дәртинен
Беттен төктим арымды,
Кетирди алла сәнимди[4]

Ханның үзәри журттың алдына шығып ханның жағдайын айтып, ким кепиллик береді, қызының бир ул, бир қыз дұньяға келтирип бериүине?,- деп сорайды. Үзәридің бул гәпин еситкен қалың Ноғай халқы ойлайды: «бул Шаншар хан қалай айтады, болатынын ким болжайды-деп журт тарқап кетеді [5]. Сонда сол жерде турған жасы алпысқа келген Жаўдыр шал өмиринде гедейликтен көп азаптар шеккен хәм де хаялы бул дұнядан өткен. Жалғыз қызы Қаншайымды балық аўлап, күн көрип үлкен қыйыншылықтарды басынан кешірип, кәмалға келтиреді. Атасы қызын ханға узатқысы келип, қызы Қаншайым гедейликтің

қыйыншылығын көрмесе екен деп, Жаўдыр шал ханның айтқан сөзлерине разы болады.

Атасының бул айтқан гәплерин қызы хеш еки етпестен орынлайды. Қаншайым атасының гәплерин тыңлап турып, атасына қаншама аўыр болып турғанын биледи хәматасының қалған өмиринде қыйыншылық көрмесин деп қыз Шаншар ханның айтқанына разы болады.

Бул сюжетте Қаншайым қыздың атасына деген меҳрибаншылығын хәмде атасының қалған өмиринде қыйыншылықсыз жасауы ушын өзинің өмир жолын жасы алпыстан өткен ғарры менен бирге жасап, өмир сүриүге бағышлауға таяр. Бул, әлбетте, перзенттің атаға деген хұрметин, меҳир-мухаббаты. Еки халықтың дәстанларында да, ханның перзент көрмегенлиги, хәмде журтында қызы бар адамларға азап бергенлиги сүүретленген.

Қаншайым қыздың ақыллы, ол хан менен бирге турмыс кешірип, оннан Муңлық атлы бир ул, Зарлық атлы бир қыз дұньяға келтиреді. Хан хаялларының сөзине исенип, Қаншайымды дарға асыуға буйрық береді. Ал, ханның жәллатлары оны өлтирмей жанын сақлап қалады. Ханның хаяллары менен мәстаннан көрген азаптары, булардың бәридәстанда сүүретленген. Еки халық дәстаны да бир-бирине уксас, сюжет хәм мотивлерге жүдә бай.

Жуўмақлап айтқанда, «Муңлық-Зарлық» дәстанында хадаллық, хақыйқатлық жүзеге шығып, Санжархан өзинің ислеген қәтеликлерин түсинип жетеді. Муңлық пенен Зарлықты, оның анасы Қаншайымды тауып бақытлы өмир кеширеді. Бул дәстанларды оқып жуўмақ шығаратуғын болсақ, «Сүринбеттин туяқ, жаңылмайтуғын инсан болмайды» деп айтқым келеді. Улыұмаластырып айтқанда, инсан қаншелли сабырлы, шыдамлы болса өзинің мурат – мақсетине, жақсы нийетлерине жететуғынлығы сөзсиз.

Әдебиетлар

1. Батырлар жыры. – Алматы: «Жазушы», 1986.
2. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. – Алматы: 1983.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 14-26-томлар. – Нөкис: «Илим», 2010.
4. Ғашық-наме. – Алматы: «Жазушы», 1976.

РЕЗЮМЕ. Мақалада қарақалпақ ва козок халқ достонлари «Муңлық Зарлық» достони киёсий тарзда ўрганилган. Икки халқ достонларидаги сюжет ва мотивлардаги ўхшашлик достон контексти асосида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье сравниваются каракалпакские и казахские народные поэмы «Мунлык Зарлык». Сходство сюжетов и мотивов в двух народных эпосах анализируется исходя из контекста эпоса.

SUMMARY. The article compares the Karakalpak and Kazakh folk poems "Munglyq Zarlyq". The similarity of plots and motives in two folk epics is analyzed based on the context of the epic.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ДӨРЕТИҮШИЛЕРИ ХӘМ АТКАРЫҮШЫЛАРЫ

Ф.Б.Даулетмуратов – магистрант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фольклор, достон, поэзия, жиров-бахши, устоз, шоғирд.

Ключевые слова: фольклор, эпос, поэзия, жырау-баксы, наставник, ученик.

Key words: folklore, epic, poetry, jirau-bakshi, mentor, apprentice.

Қарақалпақлар аўыздан-аўызға көшип, әўладтан-әўладқа өтип киятырған аўызеки халық дөретпелериниң бай түрлерине, халық дөреткен музыка мәдениатына, ғайры нағышлыққа көркем-өнердиң басқа да халықлық түрлерине ийе болды. Таўарға нағыш ойыў, ағашқа нағыш ойыў, зергерлер, жүн, жипектен тоқыў кусаған кол өнери ислери – булардың хәммеси олардың көп тараўлы көркем-өнериниң мазмуныны курады. Қарақалпақ халқының бай көркем-өнери өзиниң дөре-лиўи, қәлиплесиўи жағынан жәмәәтлик дөретиўшилике тийкарланады. Хәр қандай жәмәәтлик дөретиўшиликтиң тийкарын дөретиўшилик курайды. Жәмәәтлик дөретиўшилик шын мәнисинде халықлық көркем-өнердиң белгилеринен есапланады. Әсиресе, бул жағдай қарақалпақ халқының өткен әсирлердеги көркем-өнерин сөз еткенде анығырақ сезиледи. Халық арасынан шыққан сөз шеберлери – жыраў, бақсылары, сәзенделер, шеберлер көп жағдайда өзлериниң жеке өзгешеликлерине қарамастан қабыл етилген дәстүрий

ўақыялардың тәсиринде қалып барады. Соның менен олар дәстүрий ўақыялардың ешейин бир тәкирар-лаўшысы болып көринбестен, өзлеринде «вариантлар» жасаў мүкиншилигине ийе болған.

Халық дөреткен дәстанлардың қәлиплесиўине мазмуны хәм формасы жағынан пүтин бир дөретпеге айланыўында халықтың арасынан шыққан жыраў-бақсылардың хызмети уллы. Себеби, дәстанларды оның аткарыўшыларынан бөлип алып қараўға болмайтуғы-нындай, жыраў-бақсылардың да шеберлик қәсийетле-рин дәстанның көркемлик өзгешеликлеринен айырып таслаўға болмайды. Қарақалпақ халқының әсирлер бойы дөреткен поэтикалық дөретпелеринде, оның бар-лық үлгилеринде бул булақлардың дәрйаға айланғанындай дәрйалардың көлге, көлдиң теңиз курағанындай болып кеткен. Қарақалпақ фольклорын дөретиўшилер хәм аткарыўшылар халық шайырлары, жыраў-бақсылар, жуўабый, шешен, ертекиши, қатыкулақ адамлар, қосықшылар, қыссаханлар. Қарақалпақ фоль-